

Christelig Psalmebog 1798.

Et bidrag til den danske salmebogs historie i Slesvig stift.

Af Johannes Pedersen.

Præsten *Ernst Brederik* udsendte 1919 og 1922 sin »*Geschichte der schleswig-holsteinischen Gesangbücher I—II*«. Det er et omfattende arbejde, der nævner alle de tyske salmebøger, der har været i brug i hertugdømmerne, giver en del oplysninger af historisk interesse ogsaa om salmernes forfattere og har et stort register over de salmer, der har været i brug i aarhundredernes løb. Men bogen lader spørgsmaalet om de danske salmebøger i Slesvig ganske ude af betragtning¹.

I »*Sønderjydske Aarbøger*« 1909 har Pastor *P. Moos* skrevet om »*Sønderjyllands kirkesalmebøger*«. Det er en oversigt over de i Slesvig stift anvendte salmebøger. Den omtaler ikke blot de danske salmebøger, men nævner tilige en del af de tyske.

Det fremgaar af Pastor Moos' afhandling, at Sønderjylland i flere tilfælde har benyttet den samme salmebog som det øvrige Danmark, saaledes *Hans Thomissøns* fra 1569, *Kingos* fra 1699 og *Pontoppidans*, der dog først fra 1780 fandt indgang i Nordslesvig. I nogle menigheder indførtes ogsaa den »*Evangelisk-christelige*« i begyndelsen af det 19. aarhundrede.

¹) I Zeitschrift der Gesellschaft der Geschichte der Herzogthümer, Kiel 1870, I, 110 ff. har Provst Carstens skrevet »Zur Geschichte des Gesangbuchs« og omtaler der ogsaa de danske salmebøger.

Men Sønderjylland har tillige benyttet nogle danske salmesamlinger, som ikke har været i brug i kongeriget, saaledes *Ægidius'* »Varnæssalmebog« fra 1717, — »*Christelig Psalmebog*« fra 1798, — *Meyers* og *Boesens* fra 1844 — *Leths* »Hundrede Psalmer« 1851 — og »To Hundrede Psalmer« 1866 — og den »*Evangelisk-lutherske Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig*« fra 1889.

Af en af disse særlige, slesvigske salmebøger, nemlig af »*Christelig Psalmebog*«, skal der paa disse sider forsøges en undersøgelse.

SALMEBOGENS FORHISTORIE

Fra 1780 havde Vajsenhuset i Slesvig eneret til at optrykke Den Pontoppidanske Psalme-Bog¹. Men samme aar udkom for de tyske menigheder den Cramerske salmebog, der var stærkt præget af tidens smag². Navnene *Gellert*, *Klopstock*, *Cramer* var indenfor »den hellige poesi« de toneangivende; salmerne skulde være »baade høje og forstaaelige«. — Kingo og Brorson, ja hele den gamle salmedigtning var for »oplysningen« mystisk, haard og anstødelig i udtrykkene.

I kongeriget var Guldbergs salmebog udkommet 1778, og i disse aar fremkom en hel overflod af nye salmer efter de nye mønstre³.

Derfor følte »Den Pontoppidanske« 1780 allerede forældet.

I de danske menigheder i Nordslesvig var nu tre forskellige salmebøger i brug. *Kingos salmebog* var den almindeligt brugte; især i Tønder amt havde menighederne *Varnæs-*

¹) Extract af det kgl. Privilegium af 5/7 1780 i Den Pontoppidanske Psalme-Bog.

²) Brederek: Geschichte der sch.-h. Gesangbücher II, 1 ff.

³) Fr. Nielsen: Bidrag til d. ev.-kristel. Psalmebogs Historie 1895. s. 9 ff. og 34 ff.

salmebogen, og især i de nordligste menigheder blev »*Den Pontoppidanske*« indført.

For at forstaa de kirkelige begivenheder i Sønderjylland er det nødvendigt at have i erindring, at de sidste aartier af det 18. aarh. indenfor hele den protestantiske kirke præges af en meget paagaaende reformiver. Alt i kirkens liv blev sat under diskussion. Det gælder selve gudstjenestens form, de gamle kirkelige tekster saavel som salmerne. Alt skulde »forbedres«.

Bastholms »*Forsøg til en forbedret Plan i den udvortes gudstjeneste*« 1785, der fremkaldte en meget vidtgaaende debat¹⁾ om alle disse spørgsmaal, er kun en dansk efterklang af oplysningstidens reformideer paa dette omraade. Ogsaa i hertugdømmerne var disse spørgsmaal bragt paa bane; der udkom i aarene 1790—95 flere ret omfattende skrifter om disse emner, saaledes bl. a. præsten *Christoph Johann Rudolph Christiani's* »*Briefe zur Beförderung eines weitern Nachdenkens über die zweckmässigste Einrichtung des öffentlichen Gottesdienstes*«, Hamburg 1790, — konsistorialraad *M. W. A. Schwollmanns*: »*Grundsätze nach welchen die für die Herzogthümer Schleswig und Holstein bestimmte Liturgie ... ausgefertigt worden*«, Flensburg 1793, og præsten *Burdorfs* »*Winke zur Beförderung der Feyerlichkeit des öffentlichen Gottes Dienstes*«, I—II, Slesvig 1795.

Præsterne fremsatte forslag til ændringer og indførte, saa vidt de kunde, deres egne smaa »forbedringer« for at imødekomme den oplyste tid.

Nye former, nye prædikentekster og nye salmer, — det var løsenet for mange. Og intet steds mødte disse reformkrav mere forstaaelse hos den kirkelige styrelse end i Slesvig, — og intetsteds blev flere af disse krav gennemført i kirkens liv end i hertugdømmerne, idet der baade indførtes en hel *ny gudstjenesteordning* med *nye prædikentekster* og en *ny salmebog* i disse aar.

¹⁾ Jfr. M. Neiendam: C. Bastholm. 1922. S. 248—265.

Sjælen i disse reformer var generalsuperintendent *Adler*¹. Født og opdraget i hertugdømmerne var han 23 aar gammel (1779) kommet til København som en ung mand, hvis sproglige begavelse vakte store forhaabninger. Selve *Høegh Guldberg* var ham meget bevaagen. Adler kom paa en længere udenlandsrejse og blev efter sin hjemkomst professor i syriske sprog. Studierne hindrede ham dog ikke i at følge med i tidens theologiske og kirkelige spørgsmaal. Og i 7 aar havde han ved siden af sin professorgerning til-lige tjenesten som præst ved Frederiks tyske kirke paa Christianshavn. Samtiden ansaa ham for en lærd mand og en betydelig prædikant. 1792 blev han udnævnt til general-superintendent i Slesvig. — Højt anskrevet i de betydende kredse i København i disse aar — saaledes ogsaa hos *A. P. Bernstorff* — lykkedes det ham i løbet af 5 aar at faa saavel en ny salmesamling som en ny gudstjenesteordning approberet for Sønderjylland. En »moderne« mand var Adler; »fornuftigt« skulde alt indrettes, men ingen tvang. I frihed vilde det nye trives; folk maatte jo kunne indse, det var det bedste. Gøre forslag vilde han, men hvor han mødte anden overbevisning, gik han udenom². Han var ingen forkæmper, men en kølig, klog akademiker. Han var »mo-derne« og tog alligevel fejl af tiden. Han ønskede at gøre tiden indrømmelser og undgik ikke at gøre kirken skade i dens tjeneste med evangeliet.

Denne »tidens mand« var det, som i disse aar fik afgø-rende betydning for det kirkelige liv i hertugdømmerne.

¹) Om Adler jfr. Dansk Biogr. Lexicon. — L. Koch: Oplysningstiden i den danske Kirke. 1770—1800. — O. Brandt: Geistesleben u. Politik in Schl.-Holst, især S. 202 ff. — Helweg: Den danske kirkes historie e. Reform. II, s. 295 ff. — Aage Dahl: Sønderjyllands bispehistorie, 1931, s. 68—72. — H. Ehrencron-Müller: Forfatterlex. I, 64.

²) I »Neue Schlesw.-holst.-lauenb. Provinzialberichte« 1834 er i an-ledn. af Adlers død et digt af Pastor *Nissen*, Kegnæs, hvori det hedder (s. 166): »Heil unserm Adler, der mit sanfter Hand, mit Mäszigung und liberalem Walten sich auf das wahre Medium verstand um Spaltungen uns möglichst fern zu halten«.

Han foretog ogsaa udgivelsen af »Christelig Psalmebog« 1798.

* * *

Omkring 1790 var Varnæssalmebogen ikke mere til at skaffe. Derfor maatte flere menigheder i Tønder amt gaa over til indførelsen af »Den Pontoppidanske¹.« Men da amtmanden i Tønder bestilte 700 eksemplarer af Pontoppidans salmebog, viste det sig, at han kun kunde faa 132. Den var ogsaa udsolgt. Saa kom spørgsmaalet til at foreligge, om der skulde trykkes et nyt oplag af Pontoppidans salmebog, eller hvordan disse menigheder skulde forholde sig².

Man skulde synes, der var grund til at fremskynde denne sag, da der aabenbart var ved at blive mangel paa salmebøger i nogle sogne. Ikke desto mindre hengik der 2 aar, inden *Tyske Kancelli* traf den afgørelse, at der paa grund af, at der allerede var arbejde i gang med en ny dansk salmebog³, kun skulde udsendes et nyt oplag paa 3000 eksemplarer af »Den Pontoppidanske⁴.«

Denne resolution gav anledning til, at generalsuperintendent *Adler* udtalte sig om dette spørgsmaal. Han vilde gerne hindre, at der udkom et nyt oplag af »Den Pontoppidanske«, eller, om det ikke var muligt, dog udvirke, at det blev ganske lille. Han ventede sig nemlig, at den ny salmebog, der var under udarbejdelse vilde blive et dansk side-stykke til Cramers, og derfor vilde han finde det urimeligt, om de danske menigheder i Nordslesvig ikke fik adgang til at bruge den⁵.

¹) Den følgende redegørelse er bygget paa grundlag af de papirer, der om denne sag findes i Statsarkivet i Kiel.

²) S. A. K. (∴ staatsarchiv i Kiel) Amtm. til kanc. 9/2 1791.

³) Kommissionen, der udarbejdede den evang.-kristel. salmebog, havde begyndt allerede 1790.

⁴) S. A. K.: T. K. til overkonsistor. i Slesvig 1793—16/4.

⁵) S. A. K.: Adler fra visitats i Gl. Haderslev 1793—4/7.

Overkonsistoriet i Gottorp henstillede da til Tyske Kancelli, at *den ny danske salmebog saa snart som muligt maatte blive indført i Slesvig stift*¹. Men Kancelliet vilde blive ved den allerede tagne beslutning, idet man dog kunde nøjes med at udsende 2000 eksemplarer af hensyn til en mulig snarlig indførelse af den ny danske salmebog².

Der gik nu 3 aar. Arbejdet med den ny danske salmebog var ikke bragt til ende. Men oplaget paa 2000 af »Den Pontoppidanske« fra 1793 var udsolgt. Skulde der trykkes et nyt oplag?

Vajsenhuset i Slesvig henvendte sig til generalsuperintendent *Adler* om sagen³. Og af *Adlers* svar fremgaar det, at han nu ser en hel del anderledes paa salmebogs-spørgsmaalet end i 1793. Tanken om at vente, til den ny danske salmebog kunde indføres i Nordslesvigs menigheder, har han nu opgivet. Han har netop paa dette tidspunkt (det var november 1796) gjort begyndelsen til et udvalg af nye salmer for hertugdømmet. Da det dog vil tage nogen tid at faa udarbejdet et saadant tillæg, finder *Adler* det rettest med det samme at udsende et nyt oplag af »Den Pontoppidanske«; da den ny gudstjenesteordning (*Adlers agende*) snart vilde udkomme, burde salmebogen dog optrykkes uden teksterne⁴.

Allerede i foraaret 1797 havde *Adler* sin samling paa 200 salmer færdig til forelæggelse for kongen⁵.

Men hvorfor havde *Adler* nu helt opgivet tanken om at vente paa den ny danske salmebog? Det, at det stadigt trak ud, inden den ny blev færdig, gjorde vel sit, lige-

¹) S. A. K.: Overkonsistoriet til T. K. 1793—20/7.

²) S. A. K.: Kanc.s paategning af sagen — udateret.

³) S. A. K.: Pro memoria til *Adler* 1796—11/11.

⁴) S. A. K.: *Adler* 1796—18/11.

⁵) S. A. K.: *Adler* til kongen. Slesvig 1797—22/4.

som følelsen af, at »Den Pontoppidanske« var forældet, og at det var utilfredsstillende overfor efterspørgslen af salmebøger kun at lade den gamle optrykke, maatte styrke ønsket om at kunne byde menighederne »tidssvarende« salmer. Endvidere vilde det være lettere at faa nye salmer ud blandt folk gennem et lille, billigt tillæg end gennem en hel, meget kostbarere salmebog; og skulde man siden bestemme sig til at indføre den ny danske salmebog i Slesvig stift, kunde dette tillæg betragtes som en forberedelse. —

Dog synes især to synspunkter at have været bestemende for Adler i denne sag. »Die bisherigen für die Königreiche verordnete Gesangbücher sind niemals auf das Herzogthum extendirt worden¹.« Der er saaledes heller ikke sandsynlighed for, at den ny salmebog vil blive indført i Slesvig.

Det andet synspunkt er det: »das neue — für die Königreiche bestimmte — Gesangbuch ist auch nicht völlig dem Localen des Herzogthums angemessen,« — den indeholder dels for meget dels for lidt, og den passer ikke rigtigt sammen med den ny agende².

Men har hensynet til den ny agende bestemt Adler til at ønske en særlig samling salmer for Slesvig, betyder det dog ikke, at han følte sig i uoverensstemmelse med den aand, som præger »Evangelisk-kristelig Psalmebog« hvis to »Prøvehefter« var udkommet 1793 og 1795. (Titlen var: »Evangelisk-christelig Psalmebog samlet af et Selskab og udgivet som et Forsøg ved Dr. Nicolai Edinger Balle,« I—II, 1793 og 1795).

¹) S. A. K. Adler maa vel mene, at de for kongeriget gældende salmebøger først senere og ved særlige forordninger er indført i hertugdømmet.

²) S. A. K.: Adler til verehrtester Gönner (?Bernstorff eller Schütz i Tyske Kancelli) 1797—3/5. I dette brev gør Adler — som ovenfor refereret — rede for sine grunde til at ønske et nyt tillæg i Slesvig.

Salmerne i »Christelig Psalmebog« er saa godt som alle taget fra disse af Balle udgivne prøvehefter. Dog er lange salmer forkortet¹; salmer, der er udsat til ukendte melodier, omsat paa kendte, fremmede ord som Jehova, Cherubim o. l. er undgaaet, og dunkle eller i poesi haarde udtryk er formildet. Ved saaledes at gaa meget kritisk til værks mener Adler at kunne forelægge kongen 200 salmer, der alle er »værdige« i enhver henseende og giver det bedste saavel i udtryk som i indhold.

Fra Tyske Kancelli kom der derefter besked om, at i anledning af den nye salmesamlings *udgivelse* vilde man sende Adler nogle bemærkninger, men ellers overlade ham det øvrige². Der kom da ogsaa nogle bemærkninger, hvori der gøres opmærksom paa, at flere af de salmer, der findes i de udgivne prøvehefter senere er »revideret og forandret«. Der sendes Adler 4 saaledes »med megen held forandrede salmer«. Der udtales endvidere, at det, hvis det ikke netop havde hastet saa meget i Slesvig, »for overensstemmelsens skyld« havde været bedre at vente, til den ny danske salmebog udkom³. Adler havde været ene om at udarbejde forslaget, og saa stor tillid viste Tyske Kancelli ham⁴, at han i denne sag blev eneafgørende for, hvad der skulde gives de danske menigheder til fornyelse i deres salmesang.

Den 7. juli 1797 behandlede Tyske Kancelli spørgsmaalet, og samlingen blev saa godkendt. Indstilling og godkendelse saa saaledes ud:

¹) S. A. K.: Adler til kongen 1797—22/4 »Ich habe bey demselben — zwey oder drei Lieder ausgenommen — nur das Verdienst des Sammlens und Ordners«.

²) S. A. K.: Tyske Kanc. til overkonsistoriet — udateret.

³) S. A. K.: Udat. og uden navn. »Nogle anmærkninger ved den samling af 200 danske salmer, som gen.sup. Adler har indsendt.«

⁴) Netop i den tid, spørgsmaalet om salmebogen blev afgjort, døde Tyske kancellis præsident A. P. Bernstorff 16/6 1797.

Allerunterthänigste Vorstellung

betreffend den Vorschlag des Generalsuperintendenten *Adler* wie dem Bedürfnis eines erbaulichen und zweckmässigen Gesangbuchs in den dänischen Gemeinen des Herzogthums Schleswig abzuhelpen sey.

Königliche Resolution.

Wir genehmigen die Vorschläge der Kanzeley wegen Einführung dieser Liedersammlung in den dänischen Gemeinen Unsers Herzogthums Schleswig.

in fidem

C. L. Schütz. F. C. Krück.

Cai Lor. v. Brockdorff.

Der Generalsuperintendent Oberconsistorialrath *Adler* zu Schleswig, hat vorgestellet, dass, da nunmehr beyde Herzogthümer mit einer neuen Kirchen-Agende versehen worden, besonders die dänischen Kirchspiele im Herzogthum Schleswig in Ansehung der öffentlichen Gottesverehrung noch ein grosses Bedürfnis hätten, nemlich das eines erbaulichen und zweckmässigen Gesangbuchs. In den meisten dortigen Gemeinen werde noch das alte Kingoische oder Pontoppidanische und im Amte Tondern das Warnitzische Liederbuch gebraucht. Von ersterem sey im Jahr 1793 eine kleine Auflage veranstaltet, weil aber jetzt schon alle Abdrücke vergriffen worden, habe eine abermalige Auflage von 2/m Exemplarien gemacht werden müssen, die sich jetzt unter der Presse befinde. Von dem Warnitzischen Gesangbuch sey schon längst kein Exemplar mehr zu haben und daraus entstehe für die Tonderischen Gemeinen die äusserste Verlegenheit.

Um diesem Mangel abzuhelpen hat er eine Sammlung von 200 Liedern zu Stande

gebracht, welche von den berühmtesten neuern dänischen Dichtern verfasst und größtentheils aus dem von Bischof *Balle* herausgegebenen »Evangelik - christelig - Psalmebog« genommen sind. Auch hat er zugleich Vorschläge gethan; wie der Gebrauch dieser Liedersammlung, bis zur Einführung eines neuen und vollständigeren allgemeinen dänischen Gesangbuchs bey den dänischen Gemeinen im Schleswigschen am besten und füglichsten in die Wege zu richten sey.

Nachdem hierüber das Bedenken des Ober-*Consistorii* zu Gottorf eingezogen und von diesem zuvörderst die Erklärung der Directoren des Schleswigschen Waisenhauses, dem mit mehreren *piis Corporibus* ein Recht zum alleinigen Druck und Verlag der Gesangbücher zustehet, verlangt auch die Sache hieselbst genau und nach allen Umständen erwogen worden, sollte die Kanzeley des Dafürhaltens seyn,

dass diese Sammlung von 200 Liedern, wovon der Preis zu sechs Schilling angegeben wird, vorerst nur als ein Anhang zu der unter der Presse befindlichen neuen Auflage des Pontoppidanischen Gesangbuchs, in der Stärke von 2000 Exemplarien mit gedruckt; dieses Gesangbuch jedoch ohne den Anhang nicht verabfolget, wohl aber der Anhang für sich

besonders verkauft werden dürfe¹; dass ausserdem noch für das Amt Tondern, in Ermangelung der nöthigen Exemplare vom Warnitzer Gesangbuch, von dem Anhang eine Anzahl von etwa 1000 Exemplarien abzdrukken wäre;

dass der Druck und Verlag der neuen Liedersammlung den fünf *piis Corporibus* in den Herzogthümern, die auf das daselbst eingeführte deutsche Gesangbuch privilegirt sind, nemlich den Waisenhäusern zu Schleswig, Flensburg und Tondern, der Armenschule zu Meldorf und dem Schulmeister *Seminario* in Kiel, mit übertragen, und von selbigen dagegen für die Vortheile der ersten Auflage dem Generalsuperintendenten *Adler* wegen Besorgung der Sammlung ein *Honorarium* von 200 Rthlrn ausgezahlt würde, wofür er dann auch die Correctur zu übernehmen hätte,

dass bey künftiger Einführung eines allgemeinen vollständigen dänischen Gesangbuchs, wozu durch die gegenwärtige Sammlung der Weg gebahnet würde, den vorbemeldeten *piis Corporibus* ein *Privilegium* auf den alleinigen Verlag und Debit desselben

¹) Jfr. Zeitschrift für die Geschichte der Herzogthümer, 1870, I, 123. Vidnesbyrd om, at »Christelig Psalmebog« alene blev benyttet i kirke og skole i Tønder.

zu ertheilen und kein neues vollständiges Gesangbuch einzuführen wäre, bevor die itzige Auflage des Pontoppidanischen Gesangbuchs von 2000 Exemplarien abgesetzt worden;

dass zu Beförderung des Gebrauchs der kleinen Liedersammlung, den sämtlichen dänischen Predigern aufzugeben seyn würde, die Glieder ihrer Gemeinde, die das alte Gesangbuch besitzen, zu ermuntern, sich auch die neue Sammlung oder den so wohlfeilen Anhang desselben besonders anzuschaffen und auf dessen Einführung in den Schulen Bedacht zu nehmen, und endlich

dass diese neue Einrichtung mit dem Anfange künftigen Jahres zu Stande zu bringen und solches sogleich allen dänischen Gemeinen von den Kanzeln bekannt zu machen wäre. —

Die Kanzeley verstellte dem nach obige sämtliche Vorschläge in aller Unterthänigkeit

zu *Ew. Königl. Mayt.*
höchstgefälligen Appropation.

Deutsche Kanzeley den 7ten
Jul: 1797.

C. L. Schütz. *F. C. Krück.*
Cai Lor. v. Brockdorff.
*C. Janssen*¹.

»Uden opsigt og tvang« ønskede Adler de nye salmer indført. Fra begyndelsen af aar 1798 skulde de ny salmer

¹) Rigsarkivet: Tyske Kancellis Vorstillinger 1797 Nr. 2.

kunne bruges i menighederne sammen med den ny agende¹.

Der var forhandlet mellem overkonsistoriet i Gottorp, Vajsenhuset i Slesvig og Tyske Kancelli om de forskellige praktiske spørgsmaal ved udsendelsen af salmebogen².

For at gøre prisen for salmebogen saa lav som mulig blev det bestemt, at teksterne ikke mere skulde optrykkes. Den ny agende bragte jo nye søndagstekster. Saa vilde salmebogen med tillæg kunne sælges til samme pris, som salmebogen med tekster hidtil var solgt for, nemlig 18 sk. Tillægget alene skulde koste 6 sk. —

Men der hengik endnu omtrent et helt aar, inden den ny salmebog kunde faas at købe. Den indeholdt 200 salmer, men ingen bønner eller tekster. Derimod havde den paa de sidste sider en fortegnelse over de tre aargange »Søndags- og Festdags Texter« og de »Texter til Communiondage«, som skulde bruges efter den ny agende.

Titelbladet gengives paa næste Side.

CHRISTELIG PSALMEBOGS INDHOLD

Som allerede nævnt var Adlers samling udarbejdet med de af salmebogskommittéen udsendte 2 prøvehefter som grundlag³.

De var udgivet 1793 og 1795 og indeholdt 235 + 203 salmer. Da de ogsaa blev grundlaget for den autoriserede »Evangelisk-christelig Psalmebog til Brug ved Kirke- og Huusandagt«, om hvis historie der foreligger en del litteratur⁴, kunde det synes overflødigt at standse ved spørgsmaalet om »Christelig Psalmebogs« indhold.

¹) S. A. K.: Adler til kongen 1797—22/4.

²) S. A. K.: Overkonsistor. i Gottorp til Tyske Kanc. 1797—16/6. — Vajsenhuset til kongen. 1797—2/6. — Tyske kanc. resolution 1797—14/7.

³) Jfr. prøvehefternes titel, s. 7.

⁴) Jfr. saaledes foruden Fr. Nielsen: Bidrag til ev.-kr. Psalmebogs

Christelig
Psalmebog.

Efter
Allerhøieste Kongelig Befaling
samlet og forordnet
til Brug
for de danske Menigheder
i
Hertugdømmet Slesvig.

Sælges uindbunden for 6 2f.

Slesvig 1798.
Trykt hos Johann Wilhelm Serringhausen,
Kongel. privilegerede Bogtrykker.

Dog skal der her gøres nogle bemærkninger om, hvorledes Adlers samling forholder sig til tidligere og samtidige salmesamlinger.

Af de 200 salmer, Adler har samlet, er de 196 taget fra prøvehefterne. Kun 4, nemlig nr. 13, — 38, — 99 og 100 er taget andet steds fra.

Af tidligere slægters salmer findes blandt disse 200 seks og fyrre, 17 fra *Guldbergs* salmebog¹, 26 fra *Pontoppidans*² og 3 taget fra *Kingos* aandelige sjungekor³. De øvrige 154 er fra *samtidens salmepoesi*.

Alle fortidens salmer og forøvrigt ogsaa samtidens blev gennem- og omarbejdet af salmebogskomiteen i København; den vilde tage videst muligt hensyn til tidens smag og oplysning.

Det, som forelaa fra salmedigternes haand, blev af den tids salmebogsredaktører behandlet med haardhændet respektløshed. Alt blev gennemset, »forbedret«, sagde de; overbefamlet og ofte udvandet for al kraft og lødighed, siger vi. Salmebogskomiteen i København har sikkert sat rekord i den henseende, thi ikke blot var de salmer, der blev optaget i prøvehefterne grundigt gennemarbejdet; men inden de naaede ind i den senere autoriserede salmebog, maatte de atter i støbeskeen.

Ogsaa Adler følte sig frit stillet overfor prøvehefternes tekst. Ganske vist blev ikke faa af salmerne optrykt ganske nøjagtigt efter prøvehefterne, men mange steder træffer man dog paa Adlers indgreb.

For melodiens og kirkesangens skyld har Adler omskrevet enkelte salmer til mere almindelige versemaal;

historie, 1895. — Kirkehist. Saml. 4. R. IV, 633 f.; 4. R. V, 56 f. 373—386 f. 480 f. 795 f. 814 f. Jfr. desuden Kochs bøger om oplysningstiden.

¹) Fra Guldbergs: nr. 5 — 8 — 12 — 18 — 36 — 55 — 77 — 78 — 110 — 115 — 172 — 173 — 136 — 144 — 176 — 178 — 200.

²) Fra Pontoppidans: 1 — 21 — 34 — 33 — 32 — 29 — 35 — 53 — 57 — 60 — 62 — 71 — 86 — 89 — 91 — 92 — 98 — 49 — 104 — 108 — 109 — 128 — 175 — 191 — 194 — 196.

³) Fra Kingos Sjungekor: 183 — 187 — 190.

saaledes nr. 66 (jfr. Prh. II, 80), nr. 118 (jfr. Prh. I, 148) og nr. 141 (jfr. Prh. I, 193).

I en del salmer findes vers udeladt og enkelte udtryk eller flere linjer omskrevet.

Naar Adler i nr. 11 *udelader* det vers, der i prøvehefterne (Prh. II, 11) er det 5. og lyder saaledes:

»Ved Jesum blev det aabenbare,
at Gud er god, er evig god.
Den Guds eenbaarne blev ej sparet;
for os udøste han sit blod.
Guds hellige for syndre leed!
Ufattelige kierlighed!«

da er det et udtryk for hans kristendomssyn. Guds godhed behøver ikke — efter Adlers mening — den henvisning til Jesu lidelse, som dette vers giver.

I nr. 55 udelader Adler det vers, som prøvehefterne¹ har som det første:

»Naglet til et kors paa jorden,
hængte under vredens torden
himlens herre og Guds søn;
selv den eviggode fader
ham i sorgens qual forlader,
hører taus hans angest-bøn.«

Der kan ikke være tvivl om, at denne udeladelse skyldes Adlers modvilje mod den tankegang, der er udtrykt heri og ikke blot det, at salmen var ham for lang.

Pastor Moos har i sin afhandling² gjort opmærksom paa, at Adler *undgaar* at tale om »forsoning« og om »forsoneren«, saaledes ogsaa i nr. 76 og 172, v. 3 (jfr. Prh. II, 68 og I, 178. v. 3).

Enkelte steder har Adler ikke blot rettet nogle ord eller

¹) Prhf. I, 71 — som eksempel paa udeladelser af »dogmatiske« grunde kan ogsaa anføres nr. 60 sammenlignet med Prh. I, 67.

²) Sønderjydske Aarbøger 1909, s. 18 ff.

omskrevet en linje, men har givet sig til at *omdigte* vers eller versdele.

I den allerede nævnte salme nr. 55 hedder sidste halvdel af vers 5:

»Af din naade giv mig kræfter,
at jeg modig maa herefter,
Jesu, følge dine fjed.«

De tilsvarende linjer i Balles prøvehefte (I, 71. v. 7) hedder:

»Kiøbt jeg blev, dit navn skee ære!
dyrekøbt! ach! lad det være
varsel paa ethvert mit fjed.«

Den gamle salme: »Hvorfor skulde jeg forsage« har Adler ogsaa ment at burde rette en del ved. Prøveheftets sidste vers (I, 48, 7) lyder:

»Hvorfor skulde jeg forsage?
Nej! jeg troer Jesu ord;
Det kan ej bedrage.
Jesu! du er ja og amen!
Du er min; Jeg er din;
halleluja! Amen.«

Hos Adler er sidste halvdel omskrevet til (A. 33, v. 7):

»Fuldt jeg derom er forvisset,
du er min, jeg er din,
Jesu her og hisset.«

Hvor mat og magert falder denne omdigtning — saavel hos Balle som hos Adler — ikke ud mod det vers, der skulde gengives (efter Pontoppidans salmebogs nr. 304, v. 11):

»Jesu, du min glædes kilde,
Du est min, jeg er din,
trods! hvo vil mig ilde?
Jeg er din, thi du mig løste
med den flod af dit blod,
du for mig udøste.«

Naar saaledes tonen om Jesu frelsergerning afsvækkes og neddæmpes, bliver det ogsaa at kende paa udsagnene om menneskets stilling overfor Gud.

I »Christelig Psalmebog« nr. 86 hedder 1. vers:

»Min fader Gud! ak tør jeg dig
endnu vel kalde fader?
Da jeg, hvad du saa faderlig
mig bød, tidt efterlader.
Ak skönt mit eget hjertes røst
fordømte tidt saa mangel lyst,
saa vandt dog lysten sejer.«

Det er Adlers omskrivning af Prh. I, 112, v. 1:

»Min fader! Gud! ach tør jeg dig
endnu vel kalde fader?
Da jeg saa tidt har dristet mig
at øve det, du hader.
Ach, jeg har brudt min pagtes eed,
glemt pligt og barnlig lydighed,
og hvad du har befalet«¹.

I en nadversalme hos Adler 170, v. 6 hedder det:

»O, herre, som dit liv hengav
fornedret indtil død og grav
for mig og mine brødres vel:
til dig opløfter jeg min sjæl.«

Det tilsvarende vers i prøvehefterne (Prh. I, 138, v. 8) lyder saaledes:

»Og herren, som sit liv hengav
fornedret indtil død og grav,
han vil os skienke troe og mod
her ved sit legem, ved sit blod.«

Adlers omskrivning har efter mindelsen om Jesu hengivelse tanken om den menneskelige aktivitet, mens ver-

¹) Jfr. lign. omskrivninger af Adler i nr. 114 v. 3 (smlg. m. Prh. II, 121, 3) og nr. 134 v. 2 (smlg. med Prh. I, 188). 170 v. 4 har »ufuldkommen«, hvor Prh. II, 138 v. 5 har »slet uværdig«.

set i prøveheftet fremhæver tanken om, at Jesus ikke blot engang gav sig hen, men ved nadveren giver sine gaver.

Kun i enkelte tilfælde har Adlers salmer flere vers end prøvehefternes tilsvarende. Af Brorsons salme: »Hvo vil med til himmerige« (i Pontoppidans salmebog nr. 354) har prøvehefterne (Prh. I, 160) 3 vers (de 3 sidste af de 10, der findes i Pontoppidan), mens Adlers tilsvarende — nr. 49 — har 5 vers. Af disse 5 vers kan kun det første (»Christne, lad os samle kræfter«) og det sidste (»Snart vi skulde heden vandre«)¹ kaldes omdigtning af Brorson. Versene 2—3—4 er nye — (om hvordan Jesu sind var).

Efter disse antydninger om enkelte ting kan omdømmet om Adlers samling sammenfattes saaledes:

Datidens salmebogsredaktører — og dermed ogsaa Adler — har stærkt følt, at sproget i de gængse salmebøger var meget forældet. Det var nødvendigt at omsætte de gamle salmer eller fremskaffe nye i et sprog, samtiden var hjemme i. Dette lykkedes for en stor del ogsaa. Man sammenligne 1. vers af: »Nu bede vi den hellig aand« i Pontoppidans redaktion (nr. 121) med den redaktion, Adler har (nr. 90).

En altfor vidtgaaende forbedringsiver har imidlertid ladet dem handle med fortidens og samtidens salmer saaledes, at deres oprindelige kraft og skønhed er afsvækket. Deres respektløshed overfor de originale former og manglende sans for kristendommens dybeste toner har ofte drevet dem ud i et ynkeligt versemageri.

Klangen i Pontoppidans salmebog — dens »dybe sukke«, dens verdensflugt og himmellængsel, dens dvælen ved »Jesu vunder og saar« — fandt »den oplyste tid« (1790—1800), for hvem disse nye salmebøger blev udgivet, nærmest modbydelig. Det var »mystisk« tale, det var usundt sværmeri.

¹) Brorsons: »Hid, I store — hid, I smaa, tager Jesu kors kun paa« er hos Adler (og Balle) blevet til: »Kommer, store, kommer, smaa! stræber eders maal at naa.«

Klangen i Guldbergs salmebog (udg. 1778) var Balle og Adler for svulstig og sentimental, — og *ikke tidssvarende*, idet den for det meste overtog de gamle salmer i den overleverede form.

Skulde man forsøge at finde Adlers særlige klang i forhold til Balles prøvehefter og Evangelisk-christelig Psalmebog, da maatte den vel kaldes »den mest moderne«, den som gav tiden den største indrømmelse.

Gudsbegrebet har dog hos Adler en tilføjelse, som Balle ikke har. Salmen nr. 13 i »Christelig Psalmebog« bærer overskriften »Guds Hellighed« og findes ikke i prøvehefterne.

»Gud, du er hellig,
uret kan umuelig dig behage,
vil nogen staae i naadens stand,
han synden skal forsage.«

Selv om denne salme ligesom nr. 100 med overskriften »*Ærbødighed for Gud*« (den findes heller ikke i prøvehefterne) bærer mærker af tidens svækkede kristentro, giver de dog udtryk for, at Adler i sin lille samling ønskede denne tone med, naar der skulde tales om Gud.

Forsynstroen — troens 1. artikel — fandt i den tids salmer det fyldigste udtryk. Guds magt, Guds visdom og Guds godhed kredser lovsangen gerne om.

Denne forsynstro kan føre til en stærkt udtalt *optimisme*. Adler har disse linjer: »Og hver, som lever, er ved dig, o Gud, vor Gud, saa lykkelig« (nr. 16. v. 3 findes ikke i den tilsvarende salme i prøvehefterne II, 16). Men tillige giver den stor resignation overfor de vekslende hændelser (jfr. nr. 26—36 og 104—110). »Gud du har ret at byde, mig er det pligt at lyde¹.« *Mandigt* maa man tage mod livet, som det kommer. »Lad os alle lægge vind paa at have Jesu sind, og hvad end vor lod kan være alting uden knur at bære« (nr. 49. v. 2 findes ikke i prøvehefterne). Mismod,

¹) Nr. 26.

det er en skamplet for kristennavnet. »Thi hvo Christi navn vil bære, han bør ej mismodig være« (nr. 31. v. 1).

Og denne tro, der vil hjælpe mennesket til en vandring »paa det jævne« — (»hjelp mig ved din naade, at sørge, som en christen bør, *fornuftig og med maade*« (nr. 109. v. 1) maa finde udtryk i »en ufortrøden *gavnelyst*« (jfr. nr. 102. v. 2). Den »ærlige fyrige *gavnelyst*«, »den virksomme dyd« er troens skønneste frugt.

En travl reformiver indadtil, men især udadtil er da ogsaa et kendetegn for denne tid (jfr. salmerne 114—133: »Pligter imod os selv og vor næste«).

Men som allerede tidligere antydet er Kristusskikkelsen hos Adler endnu mere afbleget end i samtidens andre salmesamlinger. Jesus nævnes som »forløseren«, oftest som »*mønstret*« til efterlignelse, aldrig som »forsoneren«. Den kristendommens spænding, der ligger i ordet »*frelse*«, var skjult for denne tid og finder intet udtryk hos Adler. Tonen om, at Gud sendte sin søn til verden for at gøre syndere salige, fandt ingen genklang. »Selv dydens ven med blusel mindes, at han af svaghed ofte faldt« (nr. 85. v. 5) — ganske vist; men at tale om den *ubetalelige skyld* — om de 10000 talenters gæld — vilde være tiden fjernt. Den kendte ikke raabet »af dybsens nød« og heller ikke Jesu Kristi herlighed. Livets afgrunde oversaa den, og de store modsætninger tilsløredes.

Et nøgternt og klart kristendomssyn møder os her, men nøgternheden gled ned i snusfornuftens grøft, og klarheden blev til udadvendthed og jagen efter luftspejlinger, men til utroskab mod evangeliet.

Da, som allerede nævnt, de 196 salmer i *Adlers* samling er taget fra *Balles* prøvehefter, og saaledes ogsaa omtrent alle¹ findes i »Evangelisk-christelig Psalmebog«, kan der

¹) Adler optog fra prøvehefterne nogle salmer, som ikke kom med i »Ev.-christelig Psalmebog«; de findes i »Christelig Psalmebog« nr. 31

angaaende spørgsmaalet om deres forfattere henvises til den litteratur, der behandler »Evangelisk-christelig Psalmebog«. (Jfr. note 4, s. 462).

Forfatterne til de fire salmer, som Adler har i sin samling, og som ikke findes i prøvehefterne eller i »Evangelisk-christelig Psalmebog« — nemlig nr. 13: »Gud du er hellig«, — nr. 38: »O, Held! o Fryd! Guds Miskundhed«, — nr. 99: »Herren bød sin Dag frembyde!« og — nr. 100: »Du uforkrænkelige Gud!« — har jeg ikke kunnet finde ved at gennemgaa samtidens salmesamlinger. Man kan da gætte paa, — ud fra Adlers ord om, at han »*Zwei oder drei Lieder ausgenommen*« (jfr. note 1, s. 457) kun har samlet og ordnet salmerne, — at disse fire salmer er forfattet eller oversat af Adler selv.

»CHRISTELIG PSALMEBOGS« INDFØRELSE

Allerede i sommeren 1797 var det meddelt stiftets præster, at den ny salmebog vilde komme, ligesom de var opfordret til at virke for dens indførelse i kirke og skole.

Derfor var den af en del præster, der stod Adler og hans tankegang nær, ventet med længsel. De havde indsendt deres bestillinger.

Midt paa sommeren 1798 blev salmebogen udsendt til disse præster. De bekendtgjorde, den var udkommet og anbefalede den til folk.

Men tidspunktet var da meget ugunstigt for et forsøg med nye salmer ved gudstjenesten. Thi i det første halvår af 1798 var der stærk uro i saa godt som alle menigheder i hertugdømmerne paa grund af indførelsen af den nye gudstjenesteordning¹. Der havde i sognene rejst sig en storm af uvilje mod den. Det var kommet til skarpe sam-

(Ph. I, 47), — 41 (Ph. I, 56), — 103 (Ph. I, 105), — 113 (Ph. II, 134) — 116 (Ph. I, 152), — 118 (Ph. 148), — 141 (Ph. I, 193).

¹) Jfr. Fallesen: Magazin for Religionslærere. VIII Bd. 1799. s. 625 ff.

menstød mellem præster og menigheder. Derfor var folk paa vagt overfor ethvert forsøg paa at indføre noget nyt.

Som eksempel paa, hvordan det gik med den ny salmebogs indførelse i et enkelt sogn, kan anføres det, som præsten *Eschel Jespersen Schmidt* i *Holbøl* fortæller i sine optegnelser¹.

Denne unge præst, der var meget optaget af Adlers reformideer, havde i efteraaret 1797 fortalt sin menighed om den ny salmebog, der skulde komme, og der var i sognet bestilt c. 200 eksemplarer.

Først paa aaret 1798 havde han meget bryderi med sine sognebørn, fordi han vilde indføre den ny agende. Ved paasketid maatte han efter en afstemning i sognet omsider give efter for flertallets krav om atter at faa den gamle gudstjenesteordning indført.

En søndag (7. s. e. trin. — 22. juli —) i sommeren 1798 kunde han paa prædikestolen bekendtgøre, at de ny salmebøger var kommet og nu kunde afhentes i præstegaarden. Af de c. 200 bestilte blev kun godt 100 afhentet².

Mandagen efter, at det var bekendtgjort i kirken, at salmebøgerne var kommet, fik præsten et meget tydeligt vidnesbyrd om, at han ikke kunde vente sig, at hans sognebørn vilde blive tilfredse med den.

En enke fra *Hønsnap*, der allerede om søndagen lod de to eksemplarer, hun havde bestilt, afhente, kom nemlig mandag morgen til præstegaarden og lod præsten med haarde ord («auf eine fast wüthende Weise») vide, at hverken hun eller flertallet i sognet ønskede at bruge den salmebog. *Den talte kun om gode gerninger* —, og gode gerninger, — det havde hun læst i sin huspostille i gaar, — kunde ikke gøre os salige. — Derefter kastede hun penge og salmebøger fra sig paa bordet³.

¹) Pastor Schmidts haandskrevne «Nachrichten» i Holbøl præstearkiv. (herefter anført som S. N.). Jfr. Otto F. Arends: *Gejstligheden i Slesvig og Holsten II*, 231.

²) S. N. pag. 26.

³) S. N. 26.

Præsten følte sig meget krænkede over denne medfart, og klagede over¹ Las Nissens enkes opførsel til amtmanden i Flensborg, — og hun blev af amtmanden stævnet til Flensborg og formanet til at holde sig i ro.

Da provsten fra Tønder en uges tid efter var i Holbøl paa visitats, fandt han sig, — som sagerne stod, — foranlediget til at formane folk til at tage godt imod den nye salmebog, som præsten vilde indføre i deres kirke.

Ved gudstjenesten 10. søndag e. trinitatis 1798 skulde der første gang synges efter den ny salmebog. Det var en salme efter prædiken, der var af »Christelig Psalmebog«. Mange forlod kirken, da degnen begyndte paa den; flere blev dog og sang med².

Pastor Schmidt lod det nu i den følgende tid være skik, at der efter prædiken blev sunget en salme af Adlers tillæg. — En god hjælp for præsten i denne sag var det, at degn *Jessen* i Holbøl skole tog den ny salmebog i brug blandt børnene³.

Ved sin visitats først paa aaret 1799 kunde general-superintendent Adler da ogsaa glæde sig over, at der ved gudstjenesten i Holbøl sædvanligvis blev sunget en salme af den ny salmebog⁴.

Men modstanden i sognet kom nu og da ret kraftigt til orde. Da der sidst paa aaret 1801 var tale om at bygge ny præstegaard i Holbøl, sagde den rigeste gaardmand i Hønsnap rent ud, at han intet vilde bidrage til det, før de nye salmer blev afskaffet⁵. — Nogle protesterede stadig mod de ny salmer ved at forlade kirken, naar de blev sunget.

Det fremgaar af Adlers optegnelser fra visitatsen 1802—20/9⁶, at denne stadige modstand har gjort noget indtryk paa præsten. Der synges nu ikke saa ofte af de ny salmer

¹) Pastor Schmidts brev til amtm. i Flensborg — dat. 1798—24/7 findes i statsark. i Kiel.

²) S. N. 27. ³) S. N. 30. ⁴) Adlers optegnelser i statsark. i Kiel (Acta A. VI). ⁵) S. N. 61. ⁶) Statsark. i Kiel.

— hedder det — da præsten er bange for at jage folk væk med dem.

I foraaet 1803 (Dom. Oculi) skete det endnu¹, at folk gik ud, naar der en søndag blev sunget af det ny tillæg; men præstens optegnelser tyder paa, at denne maade at protestere paa i den følgende tid blev opgivet. Modstanderne har aabenbart mere og mere holdt sig fra gudstjenesten².

Optegnelserne, som Adler har gjort fra sine visitatser i disse aar (1799—1806), giver temmelig udførlig oplysning om, hvordan det gik med at faa »Christelig Psalmebog« indført i de nordslesvigske sogne.

Menigheden i *Tønder* havde meget kraftigt afvist den ny agende³. At »Christelig Psalmebog« blev indført der skyldtes de særlige forhold. Adler skriver: »In der Stadt Tondern herrscht noch der Uebelstand, dass bei den dänischen Frühpredigten deutsch gesungen wird und zwar weil die Zuhörer zum Theil nicht deutsch verstehen — auch keine deutsche Gesangbücher haben, *das ganze Jahr hindurch dasselbe Lied*⁴.« Her fik Adler indført de 200 salmer, saa der herefter synges dansk ved de danske gudstjenester.

I Adlers indberetning fra 1803⁵ omtales, at der ved de danske eftermiddagsgudstjenester i *Aabenraa* endnu synges tyske salmer. Der henvises til ordningen i *Tønder*, saa man kan formode, at »Christelig Psalmebog« ogsaa er blevet indført i *Aabenraa*.

I *Sønderborg* var begge præsterne Adlers svorne tilhængere (*E. L. Friederici* og *J. H. Prehn*). Der blev den ny salmebog indført »uden modsigelse«⁶.

I *Gammel Haderslev* var *J. Boysen* præst. Sammen med

¹) S. N. 70.

²) Jfr. Sønderjydske maanedsskrift (1/9—1931), s. 42.

³) Visitatorialia 1799. S. A. K.

⁴) Visitatorialia 1799. S. A. K.

⁵) Visitatorialia 1803. S. A. K.

⁶) Nachrichten der Prediger 1800. S. A. K.

pastor *Prahl* i Vedsted havde han været de ny tankers ivrigste talsmand paa denne egn. Meget hurtigt tog han de ny salmer i brug¹. Fra Haderslev købstad hedder det, at der hidtil ved de danske eftermiddagsgudstjenester var brugt tyske salmer, mens der ved de danske froprædikener blev sunget dansk. Herefter skal der nu synges efter den ny salmebog, ogsaa ved eftermiddagsgudstjenesterne².

Saaledes fandt Adlers salmesamling indgang i købstæderne — især paa grund af de særlige forhold, men til dels vel ogsaa, fordi bybefolkningen var mere paavirket af tidens nye tanker.

Anderledes gik det i landsognene. I det daværende *Tønder provsti*, der omfattede ikke blot en del mod syd liggende sogne, men ogsaa flere af dem, der nu hører under Aabenraa provsti, var der kun to sogne, der tog den ny salmebog i brug med det samme. Det var *Holbøl* og *Hjerpested*, og i sidstnævnte sogn brugtes de ny salmer almindeligvis kun ved katekisationen i kirken og i skolen³.

I 1802 fortæller præsten i *Ensted*⁴ (*L. P. Hoeck*), at han har gjort et forsigtigt forsøg paa at indføre de ny salmer. Samme aar hedder det ogsaa fra *Højer*, at man der synger af den ny salmebog⁵.

Om alle de øvrige sogne i dette provsti gælder det, at menighederne ikke vilde vide af de ny salmer. Nogle steder var præsten modstander af det nye (f. eks. *Pastor Meyland* i *Felsted* og *Pastor Klinker* i *Klipleve*⁶), men meget

¹) Nachr. 1799. S. A. K. Fra visitatsen i Gl. Haderslev 1799 skriver Adler om Boysens prædiken: »dem Inhalt nach recht gut, aber die dänische Sprache ist ihm nicht gelaüfig.«

²) »Lyna« — 1797 24/12 — S. 856.

³) Nachrichten der Prediger 1799. S. A. K.

⁴) Om uroen i Ensted p. gr. af agenden se: I. Barfod og Holger Rørdam: Kirkekalender for Slesvig stift 1864.

⁵) Visitationalia 1802. S. A. K.

⁶) I Nachr. 1799 kalder Adler Meyland »ein erklärter Gegner der Agende«. — 1800 om Klinker: »Kein Freund der Verbesserungen im Kirchenwesen«.

almindeligere var det, at præsten gerne vilde indføre det nye, men maatte bøje sig for menighedens modstand. Saaledes havde præsten i Abild, *Hans Carstensen*, bestilt 100 eksemplarer af »Christelig Psalmebog«, men turde, som stemningen i sognet var, ikke indføre den¹.

I *Aabenraa* provsti, der dengang ogsaa omfattede Løgumkloster, Brede og Nr. Løgum, mislykkedes det ganske at indføre Adlers samling. I dette provsti klager de præster, der gerne vilde reformere deres gudstjeneste efter Adlers ideer, over, at de ingen støtte fandt hos amtmand *v. Schmettau*².

I Løjt sogn blev der efter en afstemning indført en ordning med gudstjenester afvekslende efter den gamle og den ny agende. Hver 3. søndag efter den gamle, men ellers efter den ny. Ved visitatsen 1800 — skriver Adler — blev der kun sunget af de ny salmer. Provst *Posselt* havde alt-saa indført dem her; men det synes ogsaa at have været den eneste landsbykirke i provstiet, hvor de fandt indpas med det samme³. — I *Hjordkær* blev den ny salmebog brugt i skolen aar 1800. — Og 1806 skriver Pastor *Grauer* i *Ries*, at han fra næste nytaar agter at indføre den ny salmebog ved gudstjenesten⁴.

I *Sønderborg* provsti, der dengang af Als kun omfattede Kegnæs, voldte Adlers reformer megen uro.

I *Broager* stod der en stor strid⁵ mellem sognefolkene og pastor *Dithmer*. Der blev truffet en ordning, hvorefter der 8 gange om aaret (senere hver 3. søndag) skulde holdes gudstjeneste efter den ny agende⁶. Der siges ikke udtrykkeligt, at de ny salmer blev indført, og det er vel næppe antageligt, da provst *Friederici*, (der da var blevet

¹) Nachr. 1799. S. A. K.

²) Nachr. fra Hjordkær 1800. S. A. K.

³) Nachr. 1800. S. A. K.

⁴) Visitator. 1806. S. A. K.

⁵) S. A. K.

⁶) Nachrichten 1800. S. A. K.

præst paa Broager), 1806 skriver: »Erwartet und gehofft wird eine wichtige Verbesserung durch die Einführung des neuen Copenhagener Gesangbuchs, — nachdem 186 Hausväter ein Gesuch darum eingegeben haben¹«.

I *Adsbøl* og *Graasten* blev den ny agende indført, men der foreligger ingen bestemt udtalelse om, at Adlers salmesamling kom i brug².

I de øvrige sogne i provstiet synes befolkningen meget eftertrykkeligt at have sat sig mod præsternes reformiver. I *Kegnæs* brugte man endnu 1803 Kingos salmebog³, og i nogle sogne — som i *Nybøl* — var *Varnæssalmebogen* endnu i brug.

I *Haderslev* provsti var der paa forhaand bedst udsigt til at kunne indføre Adlers reformer. Hans gode ven *Johan Sigismund Møsting* var amtmand og dermed kirkevisitator i *Haderslev* (1789—1804). Møsting var en erklæret tilhænger af det nye og sparede ikke sig selv, naar det gjaldt om at overbevise præster eller menigheder. Ogsaa blandt præsterne i provstiet var der flere, som Adler satte højt, og som sikkert alle med iver har kæmpet for de ny ordninger. Foruden *Boysen* i Gl. *Haderslev* nævner han *Forchhammer* i *Skodborg*, *Biørnsen* i *Oksenvad*, *Rolofsen* i *Sommersted*, *Lautrup* i *Tyrstrup* og *Prahl* i *Vedsted* som mænd, der gør deres embede ære⁴. Særlig nær stod *Prahl* i *Vedsted*⁵ Adler, idet han var hans medhjælper ved udgivelsen af den danske udgave af agenden.

¹) Visitationalia 1806. S. A. K. — Det maa betyde, at de søgte om at faa »Evangelisk-christelig Psalmebog« indført i Broager.

²) Nachr. 1800. S. A. K.

³) Visitation. 1803. S. A. K.

⁴) Visitationalia 1799. S. A. K.

⁵) Som kuriositet kan anføres, at der i *Kiel* i visitatorialia 1802 findes et lille hefte med 3 salmer i med følgende titelblad: »Taknemmelig Erindring af d. 2. April 1801 ved den offentlige Gudstjeneste i Wittstedt Kirke paa Aarets første Dag 1802 synget og ledsaget af Musik ved Menighedens egne Sønner og Døttre. *Haderslev* 1802.«

Naar der alligevel gennemførtes saa forholdsvis lidt, skyldtes det dels menighedernes stædige modstand, dels at modstanderne, efter at *Cai Rewentlow* var blevet præsident for Tyske Kancelli, fandt medhold hos de højeste myndigheder¹. Præsterne i Stepping-Frørup (*Niels Mygind*) og Biert (*Leth*) var tilhængere af brødremenigheden og satte sig med hænder og fødder mod de ny reformer. I *Aastrup* holdt folk op med at gaa til kirke, indtil præsten fjøede dem. I *Maugstrup-Jægerup* holdt folk præstens tiende tilbage og sendte en deputation til København.

Efter Adlers efterretninger² fra Haderslev provsti 1799 blev den ny salmebog ikke dengang brugt i nogen landsbykirke i provstiet.

Folk vil ikke købe den, hedder det fra Hoptrup, og i Stenderup (meddeler pastor *J. Chr. Jessen*)³ blev den ikke taalt i skolen, »weil die Kinder keinen neuen Glauben lernen sollten.«

I en række skoler i provstiet blev de ny salmer taget i brug, saaledes i *Vilstrup*, i *Moltrup-Bierning*, i *Fjelstrup*, i *Heils-Vejstrup*, i *Biert*, i *Ødis*, i *Skodborg*, i *Sommersted*, i *Stepping-Frørup* og i *Vedsted*⁴.

Prahl fortæller fra Vedsted, at enkelte har købt salmebogen, og at han nu og da forelæser en af de ny salmer i kirken, men at gøre mere forbyder forsigtigheden. — Fra Halk skriver præsten (*J. Petersen*)⁵, at der ikke kunde være tale om at indføre de ny salmer; thi ved gudstjenesten synges der før prædiken af »Den Pontoppidanske« og efter prædiken af Kingos.

1805 beretter pastor *v. Brincken* fra *Vonsbæk*: »Das

¹) Otto Brandt: *Geistesleben und Politik in Schles.-Holst.*, 1927, s. 122 ff. og 203 f.

²) Nachrichten 1799. S. A. K.

³) Adler, Visitatsprot. 1799 om Jessens prædiken: »dem Inhalt nach sehr gut, aber ein fatales Geschrei.«

⁴) Nachr. 1799. S. A. K.

⁵) Visitatorialia 1799. Beretn. 22/9—99. S. A. K.

kleine dänische Gesangbuch fand zwar anfangs Widerspruch, indes wird es doch nun bei den Catechisationen in der Kirche gebraucht¹. Man kan antage, at det er gaaet saaledes i de sogne, hvor præsten gerne vilde bruge de ny salmer, at de med skolebørnene er draget ind i kirken, først ved katekisationen og siden ved gudstjenesten.

Saaledes blev den ny danske salmebog afvist af de danske menigheder i Slesvig stift. De nye toner vandt i det store og hele ingen genklang hos den jævne befolkning paa landet. At salmerne var »de bedste i udtryk og indhold« lod menighederne sig ikke overbevise om.

Var det nu en bevidst *modstand mod rationalismens* kristendomssyn? Var det forstaaelsen af, at evangeliet, som kirken i de skiftende tider havde forkyndt, i denne tolkning var afbleget og udvandet og derfor ikke burde indrømmes ret i kirken? Herpaa kan der ikke svares et uforbeholdent ja. Ganske sikkert er der spor af, at der indenfor sognene flere steder har været kredse — snart orthodoxt-kirkeligt præget, snart pietistisk eller hernhutisk farvet, — der ud fra grunde, som var inderligt knyttet til deres kristelige overbevisning, rejste sig mod det ny som en forvanskning af evangeliet. Jesus var efter de ny ideer kun forbilledet — ikke frelseren; de gode gerninger blev salighedsvilkaar — i stedet for omvendelse og tro, saaledes lød protesten. Men disse kredse dannede kun en lille fløj i modstandernes hær. For den brede front var ganske andre grunde i første række.

Det, som gennem mange slægtled har været sæd og skik, kommer for folk — især for landboer med dybe rødder i sogn og hjemstavn — til at staa som noget ærværdigt, som noget der er sammenvokset med selve livet. At røre ved saadanne former er i deres øjne at forgribe sig paa deres indhold ogsaa. Overfor en saadan ærbødig vedhæn-

¹) Visitatorialia 1805. S. A. K.

gen ved det nedarvede havde oplysningen ingen virksomme argumenter. Bønderne vilde — som det hedder i adressen fra Holbøl sogn — til amtmand og provst — »vedholde de forrige og ulastværdige kirkens ceremonier og evangeliske lære¹.« Vi vil beholde det gamle, det er tonen, der lyder fra sognene. Oftest er der ingen udredning af grunde hvorfor, men kun en klar protest mod det ny — de ny ceremonier — den ny tro. Denne ubevægelighed — denne stædighed — denne *vedhængen ved det nedarvede*, der ogsaa er en art troskab, var det, de adlerske reformer strandede paa.

Men dernæst er det umiskendeligt, at det, som forholdene var i disse aar, blev en *styrkeprøve mellem befolkning og myndigheder*. Herved var der i denne brydning mellem gammelt og nyt kommet en gnist til, som fængede mange steder, hvor der ellers slet ingen interesse vilde have været for disse spørgsmaal.

Ude i sognene blev det en styrkeprøve mellem menighed og præst, i hvert fald alle steder, hvor præsten stod som tilhænger af de ny ideer, og det gjaldt i de fleste sogne. Skulde præsten kunne komme og gøre forandringer efter sit eget hoved — i deres gudstjenester, saadan stod sagen for mange jævne folk. De maatte søge hjælp mod saadanne overgreb hos konge og kancelli. Og det, at de øverste myndigheder aabenbart vaklede i deres stilling til disse reformer, gav oppositionen blod paa tanden. Præsten skulde have en dukkert, — han skulde føje dem, ellers skulde livet gøres ham saa surt som muligt. — Denne strid saa befolkningen som et nødvendigt selvforsvar mod myndighedernes overgreb. Oppositionslysten blev vakt og stod i fyr og flamme.

Derfor blev disse aar de fleste steder skæbnesvangre for forholdet mellem præst og menighed². Thi enten præsten

¹) Schmidts Nachrichten.

²) Jfr. Sønderjydske Aarbøger 1933, s. 191—205. Salmebogsstriden 1804 i Branderup om »Evangelisk-christelig Psalmebog«.

maatte bøje sig for sognets vilje og opgive al reformeren, eller han helt eller delvis satte sin vilje igennem, saa var der konstateret en afstand mellem præst og sogn, som føltes gennem lang tid.

I første omgang mislykkedes det at bringe disse salmer ind i menighederne. Men Adlers tanke fra begyndelsen var, at det nye kunde indføres lidt efter lidt. Det er næppe muligt nu at oplyse, i hvor stor udstrækning »Christelig Psalmebog« blev benyttet i den følgende tid. Kun maa det erindres, at den efterhaanden var meget let at tage i brug, hvor man havde Pontoppidans salmebog, idet alle nye optryk af Pontoppidans salmebog indeholdt Adlers 200 salmer som tillæg. Derfor kan man antage, at præster, som stod oplysningens aandsretning nær, i de første aartier af det 19. aarhundrede har ladet folk synge salmer af tillægget. Men langt ind i aarhundredet varede det ikke, før helt nye aandsstrømninger trængte rationalismen tilbage, saa »Christelig Psalmebog« ganske vist var i salmebogen, men sjældent blev benyttet.

De enkelte steder, hvor Adlers 200 salmer blev eneste salmebog, er naturligvis blevet præget stærkt af dem. Her har menigheder i lange tider haft en fattig salmesang, en salmesang, der savnede kristentroens stærkeste og dybeste toner.

— Skønt der i det 19. aarhundredes løb blev udgivet en ny dansk salmebog i Slesvig stift, nemlig »Meyers og Boesens« 1844, ligesom ogsaa Roskilde konvents salmebog af 1853 fandt indpas i nogle sogne i Sønderjylland, var der dog mange menigheder, der brugte Pontoppidans med Adlers tillæg, nogle steder ogsaa med de af pastor Leth i Aabenraa udgivne tillæg fra 1851 og 1866, lige indtil konsistoriet i Kiel 1889 udsendte »Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende menigheder i Slesvig.« Men da viste det sig tydeligt, at der gennem Adlers samling ikke var givet menighederne noget af blivende værdi. De gamle

salmer klang endnu, men ingen af dem fremtraadte i den form, rationalismen havde givet dem, og den tids egne frembringelser var alle skyllet i forglemmelsens hav.

Adler og hans samtid vilde gøre tiden indrømmelser og mente derved at drage mange flere ind i menighedens gudstjeneste, men disse salmer havde ingen magt til at drage nye folk til kirke, og menigheden savnede ikke blot de gamle ord i dem, men ogsaa den dybe klang om den gode hyrde, der satte sit liv til for faarene. Menigheden tog sig dem ikke til hjerte, og »tiden«, den havde snart en anden smag. — Men denne lille salmesamling fortæller os, hvorledes der dengang var en brydning mellem det sønderjydske kirkefolk og den da gældende aandsretning, — om *sønderjydsk troskab mod det nedarvede*.
